

Педагогіка дитинства в сучасному освітньому просторі

Pedagogy of Childhood in the Modern Educational Space

The article deals with the research of childhood, that has its own dynamics, growing out of certain social and cultural contexts, forming more and more scientific-research directions. An interdisciplinary approach to childhood research is about an integrated methodology for examining the problems associated with the life of children and their protection, which shapes contemporary treatment of the child in context. This vision of childhood makes it possible to consider it as one of the priorities of public policy in many countries of the world. Studies of childhood problems in the modern social sciences are regarded often as a direction that largely lies in the traditional theorizing and recognition of a large number of ways of socially constructing and reconstructing childhood, depending on time and place, age and gender, ethnic and religious differences.

Keywords: child, childhood, childhood pedagogy, childhood research, modern educational space

Дослідження проблем, пов'язаних з дитиною та дитинством як окремими суспільними категоріями, завжди були і є контрверсійними. Схоже, що літератури (наукової, публіцистичної, художньої), яка присвячена цій проблемі, дуже багато. Досить значний масив джерелознавчої бази в мережі Інтернет. Дослідниками проблем, які пов'язані з дитиною і дитинством, є фахівці різних галузей: соціологи, медики, психологи, правники, політики, педагоги, учасники громадських і релігійних організацій тощо.

У своїх дослідженнях вони здебільшого акцентують увагу на загальновідомих фактах без відповідної типології, синтезу, висновків, механізмів реалізації соціальних, правових, освітніх програм захисту дитини й дитинства. Очевидно, що такий підхід зумовлює певний спротив з боку педагогічної спільноти. Адже дослідження дитинства досить розширене, багатовекторне.

Вони концентруються у великий міждисциплінарний сегмент, в якому містяться різні теоретичні напрями, концепції, моделі, зв'язки, пов'язані з дослідженням дитинства¹.

Зважаючи на все вищенаведене, сучасні дослідники повинні дати відповіді на декілька важливих питань. По-перше, як ставитися до праць з проблем дитинства, які були опубліковані у минулому, аби уникнути їхньої недооцінки. По-друге, як не піддатися деталізації під час вивчення джерелознавчого масиву праць з історії дитини та дитинства. Можливі два методологічні підходи. Можна взяти за основу структурний аналіз, який допомагає охопити значне дослідницьке поле з зазначеної проблематики, впорядкувавши його згідно з прийнятими аналітичними категоріями. Інший методологічний підхід полягає в зосередженні уваги на аналізі досліджень з проблеми дитинства у динамічному аналізі розвитку.

Перший підхід притаманний фундаментальним дослідженням з проблеми дитини та дитинства таких зарубіжних дослідників: М. дю Буа-Реймон, Г. Крюгер², Б. Сліверський³ та ін. Праці цих авторів є своєрідним дискурсом проблем дитини й дитинства протягом розвитку людської цивілізації. З цих праць можна довідатись про теоретичні й методологічні контексти досліджень дитинства й дитиноцентризму (педагогізму).

Очевидно, що за сформульованими питаннями може приховуватися певна метатеорія щодо ролі науки як динамічної та суспільної структури. Адже вона розвивається завдяки внутрішнім силам, які пов'язані з теорією, епістемологією, та зовнішнім, які можуть призвести до різних психологічних і соціологічних обґрунтувань. Розвиток науки не відбувається ні лінійним, ні накопичувальним способом. Йому властиві стрибкоподібні зміни, певні граничні переходи у межах різних наук. У дослідженнях часто виникають нові передумови, реінтерпретація понять, інші питання й інші відповіді на них. Старі теорії, концепції, стереотипи не просто відходять у минуле, але їх поглинають нові.

Внаслідок акумуляції результатів досліджень відбувається корекція і визначення їхнього напрямку. Інтердисциплінарні переходи, притаманні суміжним гуманітарним наукам, призводять до появи нових акцептованих суспільством парадигм, до яких входять певні теорії, категорії, поняття, закономірності, появу яких можна зауважити через наукову революцію та через їхню еволюцію,

---

1 *Дитинство в Україні: права, гарантії, захист*, ред. В.І. Довженко, Київ, с. 290.

2 M. du Bois-Reymond, *Childhood Research, the Politics of Childhood and Children's Lives in Europe: An Introduction*, [в:] *Childhood in Europe*, ред. M. du Bois-Reymond, H. Sünker, H.H. Krüger, New York – Washington 2001.

3 B. Śliwerski, *Pedagogika dziecka. Studium pajoocentryzmu*, Gdańsk 2007, с. 240.

яка настала внаслідок суспільно-економічних і культурноосвітніх змін. Саме еволюційний підхід найтипівший для досліджень з проблем дитинства. Адже вони виходять з певного типу мислення про дитину та її суспільну роль.

На це накладається й певна візія педагогіки та психології. Надзвичайно важливе значення для цих досліджень мають суспільна й виховна практика. Дитина й дитинство, з одного боку, перебувають у центрі уваги суспільства, а з іншого – в новітній історії є події, які створюють відповідний клімат для виокремлення досліджень з проблем дитини й дитинства в окремий науковий напрям. Сучасні дослідницькі підходи стосовно вивчення історії дитинства суттєво різняться, проте їхню основу становлять три основні групи. Перша – дослідження, які вивчають матеріальні умови сім'ї в різні історичні періоди¹. Ці праці концентруються передусім на суспільно-економічних характеристиках сім'ї в різні історичні періоди.

Друга категорія – дослідження, які ґрунтуються на теорії Фрейда⁴. Їхні авторами є історики психології, які намагаються реконструювати та зрозуміти емоційні та психологічні зміни у вихованні дітей через призму історичного досвіду. До третьої групи досліджень можна зачислити праці, які стосуються політичної та правової політики держави та суспільства з питань захисту дитинства. На зламі ХХ і ХХІ ст. все більше істориків намагається досліджувати дитинство через постмодерністичні теорії, зокрема, проблему значення дітей і дитинства для дорослих.

Стан дитинства перехідний та історично змінний. В різні історичні часи діти ставали активними учасниками суспільно-економічного розвитку. У ХІХ ст. дитячу працю активно використовували у промисловості та виробництві. Зокрема в Англії її навіть легалізували. Однак історичний дискурс засвідчує досить тривале трактування дитини як особи нижчої суспільної ієрархії. В Ірландії досить часто „хлопцями” називають неодружених чоловіків, незважаючи на вік, якщо у них немає власної землі, тому що слово „хлопець” мало досить низький статус у суспільстві, в якому шлюб і спадковість визначали найважливіший соціальний поділ.

Поняття „дитина” засвідчувало не тільки фізіологічну незрілість, а й залежність, безсилість. Можемо констатувати, що термін „дитинство” зосереджується головню на стані буття дитиною, не стосуючись до окремо взятої дитини; він передбачає наявність відмінної, окремої, фундаментально іншої суспільної категорії – „дитинства”. Ця категорія має значення лише в контексті взаємовідносин з дорослими. Дитинство тривалий час не мало чіткого змістовного визначення. В різних культурах воно мало різні дефініції.

---

4 А. Фрейд, *Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов*, СПб. 1997, с. 387.

У більшості європейських країн для юнаків перехід у стан дорослості зумовлювався початком самостійної трудової діяльності, тоді як у дівчат межею дорослості ставало заміжжя (або народження дитини), незважаючи на вік, коли це відбувалося. Для реконструкції культурно-символічних моделей дитинства та дитини, які існують у культурних традиціях різних народів, важливим є огляд історичних, етнографічних, соціологічних, психологічних джерел. Основою для інтерпретації фактів та явищ зі сфери дитинознавства у різних народів є етнографія.

Серед цих матеріалів особливо виділяються праці польського етнографа Г. Бігеляйзена⁵ (1855–1934) *Мати і дитина в обрядах, віруваннях і звичаях народу польського* та українського етнографа М. Грушевського *Дитина у звичаях і віруваннях українського народу* з коментарями З. Кузелі⁶. Вони охоплюють широкий віковий діапазон: від вагітності до підліткового віку та мають компаративний характер. Г. Бігеляйзен розглядав етапи дитячого життя у різних народів і в різних культурах від найдавніших часів аж до початку ХХ ст. М. Грушевський опирався на матеріал (здебільшого зразки матеріальної культури), який зібрав у містечку Суботіві та сусідніх слободах (південна Київщина).

За словами З. Кузелі⁷, автор уперше в українській етнографії подивився на життя дитини як на окрему цілість і зібрав широкий матеріал, який охоплював не лише розвиток і зростання дитини від народження до парубочого віку, а й всі заходи перед приходом у світ, її парубочий і дівочий вік на початку статевої зрілості, її пісні, казки, малюнки тощо. Він не обмежився описуванням звичаїв та обрядів, але глянув глибше у душу немовляти та підлітка, у психологію родичів й оточення, серед якого зростало молоде покоління і дав дуже пластичний образ розвитку дитячого тіла й душі.

М. Грушевський першим намагався критично глянути на всі прояви дитячого життя, тому саме від цього дослідження можна датувати серйозні початки студій над дітьми. З. Кузеля так опрацював ці матеріали, що, за словами І. Франка,

до кожного важнішого моменту у студіях над українською дитиною додавав або пояснення про етнологічні зв'язки сього моменту з міжнародними чи місцевими явищами в різних краях і у різних народів, або реєстри книжок,

---

5 Н. Biegeleisen, *Matka i dziecko w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego*, Lwów 1927.

6 М. Грушевський, *Дитина в звичаях і віруваннях українського народу*, Львів 1906, т. 7, с. 1–220.

7 З. Кузеля, *Про студії над дітьми*, [в:] *Матеріали до українсько-руської етнології*, т. 9, Львів 1907, с. XI–XXIII.

де говориться про такі самі явища. Таким способом зроблено все, що може дати сучасний стан науки для дослідження і вистудювання тих явищ, таких многоважних для розуміння традиції і життєвих звичок народу⁸.

Підходи до розуміння дитинства як педагогічної категорії змінилися тільки протягом останнього часу. Дитинство стали вважати правдоподібним конструктом (у якому досить часто уява переплітається з особистими спогадами). Цей конструкт репрезентував певну культуру, яка мала нівелювати відмінності між дітьми – статеві, національні, суспільні, фізичні тощо.

На думку деяких зарубіжних дослідників, конструювання дитинства має історичний характер, тому його варто розглядати як ідею про те, якими повинні бути діти, яке це має значення для дорослих через призму суспільно-економічних і культурно-освітніх змін⁹. Відтак зацікавлення дитиною та дитинством у науковому світі має свою довготривалу історію. Однак тільки реформаторський рух „нового виховання”, який виник на зламі XIX та XX ст., увиразнив весь потенціал внутрішніх сил дитини. На думку відомого шведського педагога Е. Кей¹⁰, дитина у XX ст. повинна була врятувати світ, звільнити людство від воєн, насильства та збудувати рай на землі. Ключем до цього міфічного світу повинна була стати наука. Багато видатних вчених – педагогів, психологів, лікарів, – активно працювали в лабораторіях Бельгії, Швейцарії, Франції, Німеччини над тим, щоб завдяки науковим методам виховати дитину, вільну від будь-яких людських слабостей. Дитина опинилася у центрі зацікавлень суспільства, її проблеми почали активно обговорювати у суспільстві. Це була зовсім інша, ніж раніше, дитина.

Видатний педагог XX ст. Януш Корчак про цей період сказав: „...раптом тієї дитини зробилося багато”. Науковці досить часто називають початок XX ст. „коперниківським переворотом у педагогіці”. Саме в цей період дослідження проблем дитинства вийшли на перший план у педагогічній науці. У них вже не йшлося тільки про дисципліну, обов'язки дитини, учня. Увагу вчених, батьків, педагогів привертала передусім такі проблеми: розвиток дитини, її мислення і творчість.

На початку XX ст. виявилась нова якість зацікавлень до дитини з боку дорослого суспільства – її розвиток. Нове виховання відкривало дитину,

---

8 І. Франко, *Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (рецензія)*, [в:] *Зібрання творів: у 50-ти томах*, І. Франко, Київ 1976–1986.

9 Ф. Арьес, *Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке*, пер. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева, Екатеринбург 1999.

10 E. Key, *Stulecie dziecka*, пер. I. Mszczęńska, Warszawa 2005.

обґрунтовувало необхідність її розвитку, шукало психологічних ключів до пізнання людини та засобів її керування. Дитина набула рис людяності, отримавши право бути тим, ким є, право на повагу до себе. Вона перестала бути людською вартістю, на яку звертали увагу тільки у майбутньому, дорослому житті. Дитинство не було вже тільки періодом, який передував дорослості. Дитина з'явилася у суспільному просторі з різними атрибутами дитячого світу: дитяча література, дитяча культура, дитячий одяг та ін.

Рух „нового виховання”, як і багато видатних педагогів міжвоєнної доби, Януш Корчак, Марія Монтессорі, Овідій Декролі, Селестен Френе, Елен Кей, Софія Русова, Станіслав Шацький та інші, зробили все можливе для того, щоб світ дорослих не тільки сприйняв дитину, а й шанував і цінував її з усіма сильними та слабкими сторонами. Дитина повинна була отримати гідність, повагу та права. Ставши осердям, центром сімейного та суспільного життя, дитина повинна була не тільки освітлювати буденність щоденного життя, але й давати надію на створення кращого світу через дитину, навколо дитини¹¹.

Ці перші дослідження дитинства досить часто ґрунтувалися на наївному сентизмі. Прості засоби діагностики, вимірювання розвитку мислення та мови повинні були відкрити таємні закономірності розвитку дитини. Біхевіоризм, нова психологія розвитку захоплювали і давали надію на наукові методи виховання. Віра в науку перемішувалася з різними міфами про дитину, батьків, сім'ю. Більше уваги акцентувалося на значенні біологічних і психологічних чинників у розвитку дитини. Цей розвиток набув більшого динамізму й еластичності. У згаданий період досить поширеною була віра в те, що завдяки відповідним методам розвитку дитини можна спрямувати у таке русло, яке дасть змогу людині у майбутньому позбутися своїх слабкостей.

Педагогічна течія „нового виховання” за своїм змістом була досить розмаїтою, де співіснували різні виховні ідеології, концепції, системи. Досить часто недооцінювали значення суспільних чинників, деформувалася роль духовної сфери та релігійного виховання дітей. З одного боку, виховання стало прагматичнішим і методичнішим, а з іншого – можна було спостерігати своєрідний романтизм, коли бажане видавали за дійсне і не було наукового обґрунтування, не підтверджувалося педагогічною практикою. Нове виховання відкривало дитину й дитинство.

Дитина стала зіркою у суспільній свідомості, але це була самотня зірка. Адже досить мало уваги приділялося сім'ї, матері, вчителів. Педоцентризм не лише цінував, а й переоцінював можливості та значення дитини, вибудовував

---

11 B. Smolińska–Theiss, *Stulecie dziecka: między mitem a zniewoleniem*, [в:] *Stulecie dziecka – blaski i cienie*, ред. J. Wilk, Lublin 2003, с. 240.

необґрунтовані міфи та візії. Економічна криза 30-х років ХХ ст. та Друга світова війна розвіяли ці міфи. Дитина перестала бути центром суспільної уваги суспільства. Вона стала сиротою, жертвою насильства, зняряддям винищення цілих народів.

У другій половині ХХ ст. проблеми дитинства й дитини знову сфокусувалися у центрі уваги суспільства в контексті студентських рухів і революцій 60-х років, які відбулися у західних університетах. Ці молодіжні виступи протесту були також наступом на закріплені традиційні інституції: школу, сім'ю, церкву. В центрі критики опинилася й педагогіка, особливо західноєвропейська соціальна педагогіка. Альтернативою для домінуючих перед цим владних освітніх інституцій була емансипація різних суспільних груп і суспільних меншостей. До них належали, зокрема, жінки і діти. Дитина знов опинилася в центрі уваги педагогів, батьків, суспільних діячів. Емансипаційні зміни суттєво вплинули на діяльність університетів, державних і громадських освітніх інституцій, та на саму педагогіку. Емансипація відкидала дидактичний формалізм, заперечувала домінування різноманітних статистичних досліджень з проблем виховання. Крім того, проблеми дитинства опинилися в центрі уваги суспільства.

Дослідження дитинства знову актуалізувалися. Нового змісту набули компаративістичні дослідження у Європі та в Америці. Тематика дитинства в суспільно-політичному та культурному контексті сформулювала нові питання, які були новаторськими та цікавими. Проте ці ідеї не завжди доходили до науковців і педагогічної громадськості в Україні, якщо й потрапляли, то через призму критичних праць, в яких домінувала ідеологічна складова. Не можна говорити про те, що вітчизняні науковці не мали жодної можливості ознайомитися з педагогічними дослідженнями, які проводили в Західній Європі; йдеться про брак розуміння тих суспільних процесів і явищ, які сколихнули західний світ у 60-х роках ХХ ст. Адже вони належали до суспільних теорій іншого середовища, які репрезентували інший методологічний парадигмат.

Молодіжні протести 60-х років збіглися з критикою існуючої до того часу емпіричної педагогіки. Традиційним статистичним дослідженням ставили у провину служіння тільки провладним інтересам. Крім того, ці дослідження мали низький рівень практичного застосування. Альтернативою емпіричної педагогіки стала емансипаційна педагогіка (лат. емансипація – звільнення сина з-під влади батька), яка виникла у німецькій педагогіці як складова критичної теорії (Франкфуртська школа). Представники цієї школи виступали за критичний аналіз суспільних основ теорії виховання, зокрема стосовно тих залежностей і суперечностей, які гальмували розвиток молодого покоління.

В цей період у західних країнах з'явилися альтернативні школи, професори, журналісти, митці тощо. Іншою альтернативною суспільною теорією 60-х років була теорія щоденності (нім. Alltagstheorie), в основі якої були такі методи дослідження: герменевтичний та етнометодологічний аналіз педагогічних явищ. Обидва альтернативні напрями стали базовими в антипозитивістичному переломі, в гуманітарних науках у Західній Європі. Вони стали основою ренесансу досліджень з проблем дитинства, які значно активізувались у 80-х роках ХХ ст. у західноєвропейських країнах. Фундаментальною категорією цих досліджень став «дитячий світ» як окрема суспільна форма. У цих дослідженнях увага зосереджена на феноменології. Завдяки їй дослідження з проблем дитинства повинні були набути практичності, природності, зв'язку з життям.

Суспільні трансформації, методологічні й парадигмальні зміни призвели до виокремлення нової аналітичної категорії, якою стало дитинство. Водночас дитинство втратило свою психологічну виразненість, як це було у часах „нового виховання”. На перший план у 80-ті роки виходять суспільно-культурні та історичні аспекти дитинства. Така зміна акцентів у наукових дослідженнях з проблем дитинства була не випадковою. Саме в цей період у гуманістичних науках Західної Європи домінуючу роль почала відігравати французька школа історичної соціології. Особливу увагу звертали на розвиток людини, й дитини зокрема. Згідно з традицією цієї школи Середньовіччя почали розглядати як колиску сучасного суспільства. Найбільш фундаментальна праця цього періоду – *Історія дитинства* Філіпа Арієса (відомий французький вчений-соціолог). В перекладі з французької мови на українську називається так: *Дитина і сімейне життя у давні часи*, хоча у перекладах іншими мовами (англійською, російською, польською) називається *Історія дитинства (L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime 1973)*.

Автор першим зробив висновок про те, що категорія дитинства має не лише біологічний (природний) характер, а й суспільний та історичний. У своїй праці він доводив, що підходи до трактування дітей були різними в різні історичні періоди, відповідно, змінним ставало і поняття дитинства. Ф. Арієс вважав, що в Середні віки між дорослими та дітьми не було великої різниці. Дітей частіше трактували як малих дорослих. Дорослих щодо фізичного розвитку, а не формування окремої особистості, яка творила особливу суспільну (вікову) групу.

У своєму дослідженні Ф. Арієс зробив висновок про те, що дитинство не змінювалося. Змінювався культурний образ дитинства та його місце в сім'ї, школі, суспільстві. Надзвичайно важливим елементом цієї зміни стало поширення освіти та тісний зв'язок дитинства зі школою. Вчений був переконаний, що дитинство є твором культури. Саме культура відкрила та створила образ дитини.

Праця Ф. Арієса мала значний вплив на формування серед істориків, педагогів, психологів, соціологів нового способу мислення про дитинство. Історики переконані, що на розвиток сім'ї та її виховні ідеали у XVI ст. вплинули реформаційні рухи у католицькій церкві та формування нових капіталістичних суспільно-економічних відносин. Саме в цей час руйнується феодальний лад у більшості європейських країн. Нові релігійні вірування (протестантизм) активно почали впливати на мислення людей про світ, наукові та технічні відкриття призвели до значних змін у культурі. Виявилась різниця між родинами різних класових груп, між умовами їхнього життя та ставлення до дітей.

Деякі представники „нового виховання” (О. Декролі, Д. Демолен) вважали, що до початків нового трактування європейського виховання у XVI ст. причетна революція, яка простежувалась у підходах до виховання дитини та її опіки через призму протестантизму. Протестантська доктрина зобов'язувала пасторів, крім релігійної діяльності, провадити ще й навчальну діяльність серед своєї пастви. Це стосувалось дітей і дорослих. Протестантизм акцентував увагу суспільства на необхідності не лише вірити в Бога, а й жити згідно з його заповідями. Батьків закликали щоденно опікуватись дітьми, виховувати й навчати згідно з християнською мораллю. Радикальні напрями протестантизму – кальвінізм, пуританство – вимагали від батьків суворості до їхніх дітей. Будь-який непослух дітей трактували як порушення релігійних норм.

Це стосувалося і дитячих ігор. Все це дало підстави представникам історичної психології (Маус, Полок) розглядати суспільні зміни у XVI ст. як такі, що привнесли багато негативу для виховання дітей і дитинства. Надзвичайно цінною для об'єктивного вивчення дискурсу дитинства є дитяча матеріальна культура (забавки, одяг, дитячі речі, дитяча література, присвячені дітям мистецькі твори тощо) різних історичних періодів. Вивчаючи її довідуємось, що саме хлопчиків у перше визнали „дітьми”, адже саме завдяки їм у XVI ст. розпочався активний розвиток шкільництва. До сьомого року життя хлопчики та дівчатка носили однаковий одяг – довгі сорочки (спіднички), без будь-якої білизни. Тільки з семи років хлопчиків починали одягати в штанці, й від цього часу їхній одяг ставав цілком відмінним від одягу дівчат. Більшість досліджень з проблем історичного розвитку дитинства у Європі пов'язані саме з хлопчиками. Це пояснюється тим, що у Європі активніше розвивався середній клас, який суттєво відрізнявся від аристократії. Змінювалася й візія стосовно родини та її ідеології, яка зі своїм розвитком все більше диференціювала нові відмінності між чоловіками та жінками, хлопцями та дівчатами, дорослими та дітьми, родиною та зовнішнім світом. Родинний дім перейшов в опозицію до професійної діяльності поза його стінами. Водночас стало розвиватись

нове розуміння родинної ієрархічності, згідно з яким жінки та діти все більше ставали залежними від своїх батьків і чоловіків.

Концепт дитинства, на думку Ф. Аріеса, в історичному розвитку тривалий час приховував існуючий суспільний поділ з огляду на стать і класову групу. З часом термін „дитинство” став передбачати рівність всіх категорій дитинства незалежно від релігійних, суспільних, економічних, культурних, національних чи інших особливостей. Значний вклад у сучасне розуміння дитинства у другій половині ХХ ст. зробили психологія та соціологія. Загалом психологічні студії концентрувалися на дитячій особистості, тоді як соціологів цікавили діти як суспільна група. На початку ХХ ст. парадигма дослідження дитини визначала психологія розвитку. Дитинство розглядали як підготовку до дорослості.

У процесі цієї підготовки від стадії дитинства до стадії дорослості діти включаються у процес розвитку, завдяки якому стають на шлях до раціональної суб'єктивності. Зasadничими ідеями психології розвитку були переконання у природності дитинства та необхідності розвитку конструктивних змін, які сприяють дозріванню дитини. З огляду на це поступово вибудовувалась концепція дитини як частково розумової особи або особи, яка розвивається розумово. На думку видатного психолога Ж. Піаже, „психологію розвитку можна трактувати як дослідження розвитку розумових функцій у кінцевій стадії”. Іншими словами, психологія розвитку передбачає використання дитячої психології для розв'язання загальнопсихологічних проблем¹².

Психологію розвитку дитини здебільшого репрезентують три теорії. До першої групи входять еволюційні теорії розвитку, які враховують, що поведінка людини є результатом діяльності тих самих еволюційних сил, які сформували поведінку тварин. У теорії еволюційного розвитку досить часто як приклад наводять поведінку тварин, у яких молоде потомство проходить певні критичні етапи, що настають одразу після народження, коли у них формується зв'язок з матір'ю.

Інша група теорій психологічного розвитку дитини представлена теоріями психодинамічного розвитку, основою якого є праці Зигмунда Фрейда. Фрейд основою людської поведінки також вважав біологічну складову. Згідно з його теорією дитинство складається з послідовно запрограмованих біологічних стадій розвитку, кожна з яких треба пройти, щоб перейти до іншої. Тільки свідоме виконання вимог кожної зі стадій забезпечує дитині досягнення повної зрілості у дорослому віці. Будь-які розлади, які виникають на зазначених стадіях, можуть призвести до „фіксації” (затримання на етапі розвитку) особи,

---

12 J. Piaget, *Psychology and Epistemology*, Harmondsworth 1972, с. 32.

яка розвивається. Це може ускладнити успішну підготовку до дорослого віку. Третя група теорій, яка досить презентабельна серед теорій психології розвитку, стосується пізнавального розвитку. Представники цих теорій здебільшого беруть за основу ідеї видатного психолога Жана Піаже про те, що всі стадії, через які повинна пройти дитина, пов'язані з розвитком її мислення та способом пізнання світу.

На думку Піаже, діти зовсім не такі як дорослі, вони мислять по-іншому. Вони не розуміють ідей і понять, які для дорослих звичні й очевидні. Спільним для всіх теорій психологічного розвитку дитини є визначення дитини як істоти: – позбавленої дієздатності, притаманної дорослим, самостійності, раціональності та відповідальності; – психологічно та емоційно залежної; – залежної від життєвого досвіду, брак якого перешкоджає правильному розвитку дитини. Досить поширеним у сучасному західному суспільстві при розв'язанні проблем, пов'язаних з дитинством, є дискурс¹³ дитячих проблем, – „дискурс потреб”. Він однаково належить до дітей, і до молоді, з тією лише різницею, що стосовно молоді він стає „дискурсом проблемності”.

Розглядаючи дітей і молоді як „тих, що потребують”, суспільство формує у них очікування того, що дорослі повинні ними опікуватись через примат їхніх потреб. Отож, необхідність „розв'язання проблем”, які виникають через потреби дітей і молоді, призводить до трактування їх буцімто вони самі були „проблемами”, які потребують „розв'язання”.

Соціокультурні підходи до вивчення проблем дитинства були предметом тривалих дискусій. Особливо активними були представники школи, яка називалась новою соціологією дитинства (А. Джеймс, А. Проут). Вони вважали, що дитяча незрілість це біологічний факт, але спосіб розуміння цього факту і значення, яке йому надається, є уже фактом культурним¹⁴.

А. Джеймс і А. Проут, проаналізувавши більшість досліджень, присвячених проблемі дитинства, сформулювали парадигму цих досліджень. Визначальні риси цієї парадигми такі: – розуміння дитинства як суспільного конструкту; – трактування дитинства як змінної категорії; – необхідність проведення окремих студій із проблем, пов'язаних із дітьми та їхньою культурою з урахуванням їхньої специфіки; – визнання дітей активними суб'єктами суспільних процесів.

У межах соціології, психології, етнографії проблеми дитинства стали предметом зацікавлень І. Кона¹⁵. Вважаючи, що багатогранність дитинства

13 J. Bowlby, *Attachment and Loss*, t. 1, London 1969.

14 A. James, *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, London 1997, с. 7.

15 И. Кон, *Социологическая психология*, Москва – Воронеж 1999.

потребує багатовимірного дослідження, образи дитинства варто, на думку вченого, розглядати: – естетично – як демонстрацію можливостей того чи іншого художнього напрямку, стилю „романтична дитина” на відміну від „просвітницької”; – соціологічно – як відображення класових, станових, екологічних та інших особливостей стилю життя та виховання; „міське” дитинство – на відміну від „сільського”, „селянське” – на відміну від „поміщицького”, „буржуазне” – на відміну від „пролетарського”; – психологічно – образи дитинства як втілення різних психологічних, особистісних типів; – ідеологічно – зацікавлення дитинством найяскравіше зображене у тих письменників, які найбільше віддані ідеї давнини, ґрунту, патріархального укладу; – біографічно – як відображення індивідуальних рис характеру та біографії автора; – історично – еволюція образів дитинства та реального становища дітей від XVIII до XX ст; – етнологічно – „північноамериканське дитинство” – на відміну від „мексиканського” чи „німецького”¹⁶.

Світовий конгрес дитинства, великомасштабні наукові конференції були чудовою нагодою для підбиття підсумків різних заходів і досліджень, пов’язаних з дитиною й дитинством. Можна виділити головне підґрунтя цих досліджень, засадничі ідеї якого полягали у тому, що: 1) дитинство стало суспільною категорією; 2) дитинство є важливим чинником, який урізноманітнює суспільні процеси; 3) дитячий світ і дитячі відносини мають свою специфіку й потребують спеціального методологічного підходу; 4) діти є активними конструкторами власного життя.

Сучасні педагоги, зокрема Єнс Квортруп¹⁷, звертають увагу на досить поширені останнім часом парадигми дослідницьких студій дитинства, які відображені у різних типах досліджень. На першому місці перебувають порівняльні дослідження. Вони показують дитинство у різних часових і територіальних перспективах. Серед них досить розвинутими, зокрема на Заході, є дослідження історії дитинства та етнопедagogічні засади виховання дитини у різних країнах, культурах і цивілізаціях. До другого типу належать студії над біографією (життям) й соціалізацією дитини й дорослого. Дослідження цього типу мають здебільшого теоретичну спрямованість. Вони стосуються психологічних теорій розвитку людини протягом усього життя, в якому зосереджується дитячий і дорослий досвід життєвого періоду. В цьому випадку поєднуються елементи дитячої соціології з освітою дорослих, аналізуються зв’язки між шкільним життям дитини та

---

16 *Ibidem*, с. 436.

17 J. Quortrup, *Soziale Definition der Kindheit*, [в:] *Handbuch der Kindheitsforschung*, ред. М. Маркефка, В. Наук, Luchterhand 1993, с. 121.

її майбутніми професійними суспільними ролями. В іншій перспективі біографічні дослідження стосуються й екологічних теорій розвитку дитини. Життя людини проектується на пересічній вертикальній біографічній (життєвій) і горизонтальній осі, яка ілюструє життєве середовище або так звану екологічну нішу.

Третій тип досліджень дитинства, поряд з біографічним та історичним аналізом, перебуває на пограниччі педагогіки, соціальної роботи та суспільної політики. Сюди належать різні соціологічні опитування, рапорти, регіональні й міжнародні програми, які стосуються соціального становища дитини, умови її життя та правового статусу. Здебільшого ці дослідження спрямовані на те, щоб сформувати ефективну політику влади щодо проблеми дитини й дитинства. Зокрема, першочерговим завданням цих досліджень стала розробка індексу людського розвитку та способів розв'язання соціальних проблем, пов'язаних з дітьми і дитинством.

Педагоги зосереджують увагу найперше на інтерпретаціях суті виховання. Розглядаються три моделі, які окреслюють відносини між концепцією дитини й виховними завданнями. Перша так звана модель дефіцитів, яка концентрується на тому, чого дитині бракує, чого ще немає, або що очікується. Друга – модель рівності, спільноти, партнерства та діалогу дорослого з дитиною. Ця рівність є одночасно взаємним обміном почуттями, знаннями, досвідом між дітьми та дорослими. Складно говорити про симетричність цих відносин, але кожен з учасників є у ній суб'єктом. Третя модель – відірвана від світу дорослих. Дитина є автономною. Її розвиток – це результат її власних планів, виборів і дій. Інколи цю модель ще називають самовихованням або самосоціалізацією.

Отже, можемо констатувати, що зі зміною моделі дитини та дитинства змінюються концепції та методи виховання. Змінюється також виховна практика, методологія дослідження, а також різні нарації дитинства. Які перспективи майбутніх дослідницьких студій з проблем дитини і дитинства? Зазнає змін найперше сам суб'єкт досліджень. Адже це вже не тільки дитина – людина, людська особистість, яку розглядають з філософської, релігійної чи психологопедагогічної перспективи. Це не тільки творча, активна дитина, це також суспільно-культурна категорія – дитинство. Сучасні дослідження зорієнтовані на дітей як суспільну групу, чи суспільну меншість.

З одного боку, ця генерація характеризується певним спільним досвідом і цінностями, а з іншого – вона не є однорідною. Діти, так само як і дорослі, є суспільною групою. Не існує абстрактних дітей. Є хлопчики, дівчатка, бідні, багаті, сільські, міські, хворі, здорові, діти мігрантів, безпритульні. Кожна з цих груп має свої проблеми, власно вибудовує своє життя та планує майбутнє. Дитинство поступово втрачає міфологічний образ. Діти все більше

позбуваються захисту і привілеїв. Дитинство перестає бути періодом, який передує дорослості. Діти інтегруються в дорослі структури і мають у них свої завдання: будують власне життя, використовують різні засоби у сім'ї та в середовищі, в якому живуть, пізнають наслідки власних дій, вчаться відповідальності. У них стає все менше дитинства і більше громадянськості. Змінюється простір дитинства. Сучасну дитину бачимо все більше не тільки вдома, у сім'ї, а й у публічній сфері. Зокрема в політиці, економіці, релігії, культурі тощо. З одного боку, ця публічна сфера стала відкритою для дітей, а з іншого – дослідники дитинства звертають увагу на те, що дитина у цій сфері поводить як доросла людина, дорослий споживач, дорослий пасажир і т. д. Однак для дітей існує й призначена тільки для них публічна сфера, яка відокремлена від світу дорослих.

Ця сфера створена тільки для них, вона має притаманні тільки їй норми та правила. Такою інституцією є школа. Сучасне дитинство все більше переміщується з сім'ї в бік школи. Загалом школа залишається традиційною, консервативною інституцією, яка не схильна до швидких змін у системі навчання та виховання. Це може видаватися парадоксальним явищем, але цей консерватизм одночасно можна трактувати як сильний бік школи. Саме завдяки йому школа протягом тривалого часу здатна зберігати свій типовий характер, клімат, суспільну ієрархію стосунків, притаманних учням і вчителям. Школа культивує традиційний характер дитинства, стає його фундаментом. Саме школа разом з сім'єю залишаються найважливішими інституціями, які опікуються проблемами дитини й дитинства. Змінюється також час дитини та дитинства. Це стосується історичного та реального часу. Абстрактна, глобальна дитина живе у світі необмежених можливостей.

Нові медіа, візуалізація образів допомагають дитині досить легко пересувати часовий вектор. З іншого боку, конкретна дитина належить до певної культури та певного часу. Це може бути дитина, яка пережила війну, кризу, гуманітарну чи економічну катастрофу тощо. Не можна зрозуміти дитинство поза його часовим контекстом. Змінюється вікова періодизація дитинства. Традиційне дитинство трактували через призму психологічних категорій. Воно належало до етапів розвитку дитини. Підлітковий період вважали закінченням дитинства. Після нього настав етап молодості. Проте у сучасних педагогічних дослідженнях є ще одна категорія суспільного віку: 9–11 років – період входження дитини до суспільного життя. Останнім часом європейські програми, заходи Ради Європи, ЮНЕСКО, які спрямовані на суспільну політику стосовно дитини та дитинства, акцентують увагу на протилежних вікових межах дитинства.

Особлива увага зосереджена на періоді, який пов'язаний з народженням дитини та першими місяцями її життя, а також на пізньому дитинстві на межі

переходу до дорослості (у цьому випадку дитинство трактують як соціальний статус осіб, залежних від сім'ї). Обидва періоди дитинства, найбільш ранній і найбільш пізній, привертають увагу сучасних дослідників. Перший з них пов'язаний із європейськими програмами позитивного батьківства, натомість інший відображає найактуальніші риси сучасного дитинства. У ньому простежується автономія дітей, їхні проекти та плани на майбутнє, формується власний світогляд. У пізньому дитинстві увагу дослідників привертають такі проблеми: соціалізація сім'ї, адаптація молодої людини у соціум через творення власного життя та внесення індивідуального й колективного вкладу у суспільні зміни.

Можна дискутувати стосовно того, як чергові зміни та переломні етапи людського буття відображають погляд щодо наявності дітей у процесах суспільного розвитку та їхня участь у всьому, що робиться для дітей і заради дітей. Можуть також виникати питання щодо наявності цих тенденцій у наукових дослідженнях та академічних дискурсах дитинства. Однак найскладнішим завданням залишається з'ясування того, наскільки ці переломні етапи, зміни й тенденції належать до цього вибраного дослідницького поля, наскільки вони відображають і характеризують закономірності розвитку суспільних наук і парадигмальні зміни в вихованні.

Література

- Арбес Ф., *Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке*, пер. Я.Ю. Старцева при участии В.А. Бабинцева, Екатеринбург 1999.
- Biegeleisen H., *Matka i dziecko w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach ludu polskiego*, Lwów 1927.
- Bowlby J., *Attachment and Loss*, t. 1, London 1969.
- Дитина у звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г. обробив др. Зенон Кузеля, [в:] *Матеріали до українсько-руської етнології*, т. 8, Львів 1906.
- Дитинство в Україні: права, гарантії, захист, ред. В.І. Довженко, Київ 1998.
- Du Bois-Reymond M., *Childhood Research, the Politics of Childhood and Children's Lives in Europe: An Introduction*, [в:] *Childhood in Europe*, ред. M. du Bois-Reymond, H. Sünker, H.H. Krüger, New York – Washington 2001.
- Франко І., *Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (рецензія)*, [в:] *Зібрання творів: у 50-ти томах*, Київ 1976–1986.
- Фрейд А., *Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов*, СПб. 1997.
- James A., *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, London 1997.

Key E., *Stulecie dziecka*, пер. I. Mszczeńska, Warszawa 2005.

Кон И., *Социологическая психология*, Москва – Воронеж 1999.

Кузеля З., *Про студії над дітьми*, [в:] *Матеріяли до українсько-руської етнології*, т. 9, Львів 1907.

Piaget J., *Psychology and Epistemology*, Harmondsworth 1972.

Śliwerski B., *Pedagogika dziecka. Studium pąjdocentryzmu*, Gdańsk 2007.

Quorstrup J., *Soziale Definition der Kindheit*, [w:] *Handbuch der Kindheitsforschung*, ред. М. Markefka, В. Nauck, Luchterhand 1993.